

ਖੇਜ ਵਿਧੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ

ਹਰੇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਖੇਜ ਦਾ ਟੀਚਾ ਗਿਆਨ ਉਪਜਾਉਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਫੈਲਾਅ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੇਜਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਬਾਰੇ ਜਾਨਣਾ, ਸਮਝਣਾ ਤੇ ਸਮਝਾਉਣਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੇਜ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਤਰੀਕਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੇਜ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਮੌਜੂਦ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਵਾਰੇ ਜਾਨਣ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਗਾਸ ਕੀਤੀ ਮਰੀਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਮੌਜੂਦਾ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤੇ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਲਈ ਖੇਜ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਖੇਜ ਦੀ ਦੂਜੀ “ਵਿਹਾਰਕ ਵਿਧੀ” ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛਲੇ ਵਿਹਾਰ ਵਾਰੇ ਜਾਣ ਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਵਾਰੇ ਜਾਨਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ‘ਕੀ, ਕਿਉਂ ਤੇ ਕਿਵੇਂ’ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸੁਆਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਲੱਭਣ ਦਾ ਅਮਲ ਹੈ। ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਖੇਜ ਦੇ ਤਿੰਨ ਟੀਚੇ ਮਿੱਥੇ ਗਏ ਹਨ।

1. ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਆਰਥਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਅਮਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਖੋਜਣਾ।
2. ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਨਣਾ।
3. ਉਪਰਲੇ ਦੋਵੇਂ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਬਦਲਾਵਾਂ ਵਾਰੇ ਸਮਝਣਾ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਸਲੇ ਸਬੰਧੀ ਖੇਜ “ਖੇਜ ਡਿਜ਼ਾਈਨ” ਅਤੇ “ਖੇਜ ਦੀ ਵਿਧੀ” ਸਬੰਧੀ ਪੂਰੀ ਸਮਝ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖੇਜ ਲਈ ਚੁਣੇ ਗਏ ਅਮਲੇ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਲਪਣਾਤਮਕ ਸੁਆਲ ਖੜੇ ਕਰ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ “ਹਾਈਪੋਥੀਸਸ” ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖੇਜ ਮਸਲੇ ਸਬੰਧੀ ਮੁੱਢਲੇ ਤੇ ਦੂਹਰੇ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ, ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਨ, ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੈ। ਖੇਜ ਲਈ ਦੋ ਵਿਧੀਆਂ ਅਪਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਣਾਤਮਕ ਵਿਧੀ (Qualitative) ਤੇ ਰਿਣਾਤਮਕ ਵਿਧੀ (Quantitative) ਆਦਿ। ਸਮਾਜਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੇਜਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਣਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਣਾਤਮਕ ਖੇਜ ਵਿਧੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਟੀਚਾ ਮਨੁੱਖਾਂ, ਸਮੂਹਾਂ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਜਾਂ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਹਾਰਕ, ਵਿਚਾਰਕ ਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਤੱਥਾਂ ਵਾਰੇ ਜਾਨਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖਪ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬਦਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧਾਂ ਵਾਰੇ ਸਮਝ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਣਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੇਜ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਸਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਉਪਜਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜਕ ਖੇਜ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਬੰਧੀ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮੱਤਭੇਦ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਾਜ਼ਿਟਿਵਿਸਟ(Positivist) ਧਾਰਨਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੇਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ। ਜਦਕਿ ਅੰਤਰ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ(Interpretivist) ਧਾਰਨਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਮਾਜ

ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਫਰਕ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਵਿਚਕਾਰ ਫਰਕ ਸਮਾਜ, ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਖੋਜ ਵਿੱਚੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। 19ਵੀਂ ਤੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੱਕ (Positivist) ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਨਿੱਜਗੀਣਤਾ(Objectivity) ਤੇ ਪੱਖਪਾਤ ਰਹਿਤ (Neutral) ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸੀ। ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਖੋਜੀ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਖੋਜ ਹੋਈ ਹੈ (ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਸਮੂਹ) ਵਿਚਕਾਰ ਨਿੱਜਗੀਣਤਾ (Objectivity) ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇੱਕ ਖਾਸ ਦੂਰੀ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਖੋਜੀ ਦੇ ਪੱਖਪਾਤੀ ਵਤੀਰੇ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਤੇ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਇੱਕਸਾਰ ਦੇ ਵਿਧੀਵੱਤ ਪੈਟਰਨ ਖੋਜੇ ਜਾ ਸਕਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਇੱਕਸਾਰ ਤੇ ਇੱਕਰੂਪ ਸਮੇਂ ਤੇ ਤਾਕਤਾਂ ਵਾਰੇ ਜਾਨਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇੰਦਰਆਈ ਸਮਝ (Sense Perception) ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਸਮਾਜਕ ਸਮਝ ਦਾ ਸਿੱਕੇਬੱਧ ਸਰੋਤ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੱਕ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਪਾਜੀਟੀਵਿਸਟ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਰੋਤ ਸਿਰਫ ਮਨੁੱਖੀ ਇੰਦਰੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਕਦੇ ਵੀ ਪੱਖਪਾਤ ਤੋਂ ਹੀਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਇੰਦਰਆਈ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।

ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੇ ਇਹ ਤੱਥ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੇ ਖੋਜ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ (Interpretivist) ਵਿਧੀ ਦੀ ਹਰਮਨਪਿਆਰਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਦਰ-ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਟੀਚਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਜਾਂ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਰਥ (Meaning) ਦੇਣ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਕਿਸੇ 'ਖਲਾਅ' ਵਿੱਚ ਜਿਉਂ ਰਹੀਆਂ "ਵਿਅਕਤੀਗਤ" ਇਕਾਈਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ, ਬਲਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰੇਕ ਉਸ ਹਿੱਸੇ ਤੇ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੰਧਿਤ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਤੇ ਰਾਜ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੁਖੜਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਅਸਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਰਾਜ ਵਿਚਕਾਰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਬੰਧ

ਮੌਜੂਦਾ ਰਾਜ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਨੇਸ਼ਨ-ਸਟੇਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦਾ ਵਿਗਾਸ ਯੂਰੋਪ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। 1914 ਤੱਕ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ 85 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸੇ ਤੇ ਯੂਰਪੀਅਨ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ। ਪਰ ਪਿਛਲੀਆਂ ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਸੈਂਟਰਲ ਯੂਰੋਪ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ "ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ" ਰਾਜਨੀਤਕ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਗਈਆਂ। ਯੂਰੋਪ ਦੇ ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਬਣੀਆਂ

ਨੇਸ਼ਨ-ਸਟੇਟਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਕੌਮਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹਨ। ਯੂਰੋਪ ਦੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧ ਤੋਂ “ਕੌਮੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੂਹ” ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਅਮਲ ਦੌਰਾਨ “ਭਾਸ਼ਾਈ ਕੌਮ” “ਰਾਜ” ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਸਥਾਈ ਮਹੱਤਤਾ ਲੈ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਭਾਸ਼ਾ “ਕੌਮੀ” ਪਛਾਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਈ।

ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੋਲਣ ਦੀ ਜੀਵਵਿਗਿਆਨਕ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸ਼ਬਦ ਲੈਂਗਵੇਜ਼(Language) ਦਾ ਅਰਥ “ਭਾਸ਼ਾ” ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ “ਭਾਸ਼ਾ” ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਹੁਬਚਨ “ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ” ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਰਥਾਂ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ “ਭਾਸ਼ਾ” ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੋਲਣ ਦੀ ਜੈਵਿਕ ਸਮਰੱਥਾ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦਕਿ “ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ” ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੂਜੀ ਸਦੀ BCE ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸਦੀ CE ਵਿਚਕਾਰ ਜੂਡਿਓ-ਗਰੀਕੋ-ਰੋਮਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਮਿਡਲ ਈਸਟ ਤੇ ਬਲਕਾਨ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਤਾਂ ਕਰਕੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ, ਉੱਭਰਨ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਸਰੋਤ “ਲਿਖਣ ਦੀ ਤਕਨੀਕ” ਦੀ ਕਾਢ ਸੀ। ਲਿਖਣ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਨੇ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਸਲਾਮਕ ਖਲੀਫ਼ਤ ਤੱਕ ਫੈਲਾਅ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲਿਖਤ ਟੈਕਸਟ ਨੇ “ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਲਿਖਤ ਰੂਪਾਂ” ਅਤੇ ਕਈ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਾਂ ਬੋਲਾਂ (Dialects) ਦੇ ਅਣਲਿਖਤ ਰਹਿਣ ਦੇ ਅਸਲ ਨੇ ਰਾਜਸੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਈ ਤਾਂ ਫ਼ਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਖਰੇਵੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Dialects) ਨੂੰ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਚੱਕਣ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਬੋਧਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਮੰਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅਣਲਿਖਤ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਲੱਖਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਜਦਕਿ “ਲਿਖਣ ਦੀ ਤਕਨੀਕ” ਦੀ ਕਾਢ ਮੈਸੋਪੋਟੇਮੀਆ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੱਢੀ ਗਈ ਸੀ। ਚੀਨ ਅਤੇ ਮੱਧ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਅਮਲ ਦਾ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇੱਕੋ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਇੱਕ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਸਰੋਤ ਬਣਨ ਵਾਲੇ “ਕੌਮੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੂਹਾਂ” ਵਜੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਬੋਲਣ ਦੀ ਜੈਵਿਕ ਸਮਰੱਥਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਰੂਪ ਕੀਤਾ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕੇ ਵਾਲੇ ਸਮੂਹ ਵਜੋਂ ਬੰਨ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੂਹਿਕ ਏਕੇ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਚਿੰਨਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੌਜੂਦਾ “ਕੌਮੀ ਸਮੂਹਾਂ” ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਅਮਲ ਨੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੌਮੀ ਹੱਦਾਂ(Ethnic Boundaries) ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਤੱਥ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ “ਕੌਮੀ ਸਮੂਹਾਂ” ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ “Ethnic” ਗਰੀਕ ਸ਼ਬਦ “Ethnikas” ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੱਧਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਗਰੀਕ ਇਸਾਈਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪਗਾਨ(Pagan) ਤੇ “ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ” ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੇ “ਕੰਪਨੀਆਂ” ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਗਰੀਕ ਸ਼ਬਦ “Ethnos” ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕੌਮ ਜਾਂ ਨੇਸ਼ਨ ਵਜੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜ ਜਦੋਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਸਥਾ ਵਜੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਏ ਤਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉੱਪ-ਬੋਲੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਇਸੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਖਰੇਵੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਇਸੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ “ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹਾਂ” ਅਤੇ “ਕੌਮੀ ਸਮੂਹਾਂ” ਵਿਚਕਾਰ ਵਖਰੇਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਜਾਂ ਉੱਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹ “ਕੌਮੀ ਸਮੂਹਾਂ” ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਤੋਂ ਨਾ-ਕਾਮਯਾਬ ਰਹੇ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਿਹੜੇ “ਕੌਮੀ ਸਮੂਹਾਂ” ਨੇ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਲਿਖਣ ਸਮਰੱਥਾ ਰਾਹੀਂ ਵਿਕਸਿਤ ਵੀ ਕਰ ਲਈਆਂ ਪਰ “ਰਾਜ” ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਜਾਂ ਤਾਕਤ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹੇ, ਉਹ ਕੌਮੀ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਵਜੋਂ ਵਿਚਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਗਏ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ “ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਉੱਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ” ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ “ਪਿਛਾਂਹਖਿੱਚੂ” “ਅਵਿਕਸਤ” ਤੇ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਟਰੇਡਰਿਕ ਐਂਗਲਜ਼ ਨੇ ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਵੱਖਰੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਹਾਲਤਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ “ਕਿਸਮਤਗੀਣ” ਸਮੂਹਾਂ ਵਜੋਂ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਲਤਾਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਰਸਦੇ ਦਿ ਕੰਡੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰਜੂਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਦਾਂਤਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ “ਪ੍ਰੋਲਤਾਰੀ ਕੌਮਾਂਤਰੀਵਾਦ” (Proletarian Internationalism) ਦੀ ਨੀਤੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ। ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਵੀ ਇਸ ਅਮਲ ਦਾ ਖਾਸ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਖਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਸਲੇ ਤੇ ਵਿਵਾਦ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਵੈਦਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਬੋਧੀ ਤੇ ਜੈਨੀ ਬੋਲੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਤੇ ਅੱਪਭਰੰਸ਼ਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਵਿਚਕਾਰ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਵਿਰੋਧ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਦੋਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਜੋਂ ਅਪ੍ਰਚਿਲਤ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਬੋਧੀਆਂ ਅਤੇ ਜੈਨੀਆਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤਾਕਤ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਰਾਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਮਹੱਤਵਗੀਣ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਨਤਾ ਹਾਲੇ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੈ ਜਦਕਿ ਪਰਾਕ੍ਰਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਪਰਾਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਾਲੀ ਵਾਰਸ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਉੱਪ-ਭਾਸ਼ਾ(Dialect) ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮਸਲਾ ਵਿੱਢਿਆ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉੱਪ-ਭਾਸ਼ਾ(Dialect) ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਬੰਧੀ ਵਿਵਾਦ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤਾਂ, ਵਿਵਾਦਾਂ ਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਖਾਸ ਮਹੱਤਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਿਯਮਾਂ ਵਰਗੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਏਕਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਖਾਸ ਚਿੰਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੱਦਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਰਤਾਰੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹ ਇੱਕ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹ ਦੇ ਲੋਕ “ਅਰਥਪੂਰਨ ਇੱਛਾਵਾਂ” ਸਿਰਜਦੇ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਰਥਪੂਰਨ ਇੱਛਾਵਾਂ

ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਨਾਤਮਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਇੱਕ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਅਰਥ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਇਹ ਅਮਲ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਰਥਪੂਰਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਸਲ ਦੌਰਾਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਤੱਤ ਅਵਿੱਖੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਸੋਚਣ ਸਮਝਣ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਸ ਯੋਗਤਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਿਆਂ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਕੋਲ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੈ। ਟਮਨੁੱਖੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਜਾਂ ਅਰਥ ਦੇਣ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੰਧਕ (Ordered) ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਹੀ ਧਰਮ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਢਾਂਚਾਗਤ ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਂਝੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਵਿਕਸਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੋ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਵਿਵਾਦਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਗਈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਬੰਧੀ ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਿਮ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਧਾਰਨ ਜਿਹੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਡੂੰਘੀ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਦੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਜੋਂ ਚਲੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਦਰਸਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅੰਦਰ ਚੱਲੀ ਲਹਿਰ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹਾ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਬਨਣ, ਵਿਕਸਣ ਤੇ ਕੌਮੀ ਸਮੂਹਾਂ ਵਜੋਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕੌਮੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਾਰਾਂ ਵਜੋਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਅਮਲ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਉਹਲੇ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਇਹ ਹਮਲਾ 1860 ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ, ਸੱਭਿਅਤਾ, ਵਿਕਸਤ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਰੋਤ ਵਜੋਂ ਥਾਪਣ ਲਈ ਲਹਿਰ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਹਿੰਦੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 1800 ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਫੋਰਟ ਵਿਲਿਅਮ ਕਾਲਜ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਮੁਖੀ ਲਾਲੂਜੀ ਲਾਲ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਸਾਗਰ ਨਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਤੋਂ ਹੋਈ ਜੋ ਕਿ ਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਨੇ ਇੱਕ ਨੀਤੀ ਤਹਿਤ ਪਰਸੋ-ਅਰੇਬਿਕ ਲਿੱਪੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਲਿੱਪੀ ਵਜੋਂ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਹਿੰਦਵੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਹਿੰਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਤੇ ਗਹਿਰਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। 1882 ਵਿੱਚ ਸਕੂਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਚੋਣ ਸਬੰਧੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹੰਟਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਲਗਪਗ 20000 ਹਿੰਦੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਮੈਮੋਰੈਂਡਮ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉੱਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਜਦਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਲਿਖੀ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦੀ। ਹੰਟਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਮੈਮੋਰੈਂਡਮ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਉਰਦੂ ਬੋਲੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਉੱਪ-ਬੋਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹਿੰਦੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਕਈ ਉੱਪ-ਬੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉੱਪ-ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਜਨਣੀ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਤੇ ਵੀ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਜਿਸ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਸਾਹਿਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਕੱਥਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਲਿੱਪੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਹਿੰਦੀ ਦੱਸੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਕੋਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਅਮੀਰ ਆਗੂ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਵਲੋਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਘਾਤਨੀ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਸਰਦਾਰ ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਾਰਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਮੰਗ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਨੂੰ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਵਿਦਿਆਕੰਕਾਰ ਕਮੇਟੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜੇਧ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਿਖਣ ਲਈ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਡਟਵਾਂ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ। 1966 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਬਾਅਦ ਜਨ ਸੰਘ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਕਾਦਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਰੀਆਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਬੋਲੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਖੋਜਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਬੁਹਤ ਲੇਖਕ ਤੇ ਖੋਜੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਾਂ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਖੋਜ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਪ੍ਰੋਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਕਾਕਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ, ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਤੇ ਕੁੱਝ ਖਾਸ ਫ਼ਰਕ ਨਾਲ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਤੇ ਦੁਨੀ ਚੰਦਰ ਆਦਿ ਇਸ ਮਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਸਬੂਤਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਇਸ ਦੇ ਕੁੱਝ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਦੂਜੀਆਂ ਲਿੱਪੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਾਹਿਦ ਲਿੱਪੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਮੀ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਵਾਦਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਗਈ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾਈ ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਰੇ ਖੋਜਾਂ ਈ ਪੱਖਪਾਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੋਜਾਂ ਵਿੱਚ ਅਕਾਦਮਿਕ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਤੱਤ ਕਾਇਮ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਪਿਆ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਨ ਕਿਸੇ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਵਾਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਾਰੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਜ ਘੱਟ ਹੀ ਹੋ ਸਕੀ ਹੈ।